

Roman Tokarczyk

Zarys głównych elementów agraryzmu

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia 6, 211-224

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ROMAN TOKARCZYK

Zarys głównych elementów agraryzmu

An outline of the main elements of agrarianism

NAZWA I POJĘCIE

Nazwa „agraryzm” zawdzięcza swoje pochodzenie łacińskiemu słowu *ager* – rola, ziemia, pole, posiadłość wiejska i *agrarius* – dotyczący roli, rolny, rolnik. Podobnie jak nazwy innych nurtów myśli politycznej używana jest w trojakim sensie: dla oznaczania chłopskich ruchów politycznych, ich ideologii oraz opartych na jednych i drugich doktryn politycznych. Nazwa ta najpierw używana była w odniesieniu do chłopskiego ruchu politycznego. Zastosował ją w tym celu w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia Albert Eberhard von Schäffle (1831–1903), niemiecki ekonomista, prawnik i socjolog, autor m. in. pracy *Ryzyko agraryzmu dla Niemiec* (1901). Następnie agraryzmem nazywano ideologie ruchów chłopskich i naukowe ujęcia zarówno tych ruchów, jak i ideologii.

Agraryzm, jako nazwa ruchów, ideologii i doktryn chłopskich, powinien być odróżniany od nazwy „agrarny”, używanej niekiedy zamiennie z nazwą „agrarystyczny”, dla wyrażania wszystkiego, co jest kojarzone z rolą, ziemią. W tym sensie zakresy treści nazwy „agrarny” są nie tyle szersze od zakresów treści nazwy „agraryzm”, ile dotyczące innych stron roli czy też ziemi. Ograniczając nasze zainteresowania do ideologicznych i doktrynalnych stron agraryzmu, należy mocno podkreślić, że nie może on być utożsamiany z całą ideologią ruchów chłopskich i ze wszystkimi doktrynami politycznymi dotyczącymi chłopstwa. Z jednej bowiem strony istnieją nieagrarystyczne ideologie i doktryny polityczne, z drugiej zaś strony ideologie i doktryny mieniające się agrarystycznymi zawierają wątki nieagrarystyczne. Wśród wielu definicji agra-

ryzmu wyróżnia się definicja sformułowana przez Jana Ziemińskiego (1924–1988), prawnika, profesora UMCS, zawarta w jego nie publikowanej dotychczas, ale często cytowanej, pracy „Koncepcje społeczno-ekonomiczne polskich agrarystów” (1960). Według jej autora „można zdefiniować agraryzm przede wszystkim jako doktrynę społeczno-polityczną, powstałą w Europie na przełomie XIX i XX wieku, opartą na zasadzie solidaryzmu klasowego i separatyzmu chłopów, postulującą konieczność ewolucyjnej drogi przebudowy społecznej na zasadach demokracji gospodarczej, ze szczególnym uwzględnieniem interesów rolnictwa i pod politycznym kierownictwem warstwy chłopskiej. Była to koncepcja »trzeciej drogi« rozwoju społecznego, zmierzająca do stworzenia ustroju państwowego pomiędzy kapitalizmem a socjalizmem. Doktryna ta, zakładająca, iż podstawę politycznej siły wsi stanowi klasowa jedność, odrzucająca drogę rewolucji społecznej i socjalistycznej przebudowy wsi...”.

Pojęcie agraryzmu w sensie ideologicznym i doktrynalnym jest przedmiotem sporów w samych ruchach chłopskich. Poza tymi ruchami także można spotkać interpretacje agraryzmu odbiegające od faktycznych intencji chłopskich. Oto gdy agraryzm rodowodu chłopskiego określany jest mianem agraryzmu zielonego, jego interpretacja faszystowska zyskała miano agraryzmu czarnego zaś interpretacja komunistyczna miano agraryzmu czerwonego. Z interpretacją komunistyczną związane jest także pojęcie rewizjonizmu agrarnego, oznaczające kwestionowanie poglądu Marksa utrzymującego, że koncentracja kapitału odnosi się nie tylko do przemysłu, lecz także i do rolnictwa.

ŹRÓDŁA I EWOLUCJA

Źródła myśli wskazującej na kluczowe społecznie znaczenie uprawy roli i wynikające stąd znaczenie rolników sięgają czasów zamierzchłych. Znajdowało to odzwierciedlenie w strukturze władzy, szczególnie w epokach matriarchatu, patriarchatu i feudalizmu. Interesujące wątki do prapoczątków ideologii agraryzmu wniosły agrarne religie: utrwały przekonanie, że ziemia i jej plody są darami nadprzyrodzonymi.

Świeckie początki współczesnej myśli agraryzmu wiążą się z myślą francuskich fizjokratów. Fizjokratyzm jako nurt myśli należącej w zasadzie do liberalizmu miał też duże znaczenie dla kształtowania się agraryzmu. To fizjokratyzm wyraził jako pierwszy jedną z najważniejszych idei agraryzmu o pierwszorzędnej roli rolnictwa w gospodarce kraju i drugorzędnej roli rzemiosła, przemysłu i handlu.

Wśród pionierów agraryzmu trwale miejsce zajmuje Jean Charles Leonard Sismonde de Sismondi (1773–1842), szwajcarski ekonomista i historyk, autor pracy *Nowe zasady ekonomii politycznej* (1819). Zasłynął jako nieprzejednany krytyk kapitalizmu, z rezerwą traktujący także socjalizm. Marzył o ekonomice

drobnotowarowej, zdominowanej przez drobnych rolników i rzemieślników cieszących się protekcjonizmem państwowym. Jego myśl zwana jest romantyzmem ekonomicznym.

Nieco inną rolę odegrał Edward David (1863–1930), niemiecki ekonomista i socjaldemokratyczny polityk. W swej pracy *Socjalizm i rolnictwo* (1903) wyłożył pogląd przez marksistów oceniony jako rewizjonizm agrarny, utrzymujący, że drobne gospodarstwo rolne, mając przewagę nad wielkim gospodarstwem rolnym, zachowa swoją trwałość w kapitalizmie. Pogląd ten znalazł się m. in. w ogniu krytyki Lenina.

Idee romantyzmu ekonomicznego i rewizjonizmu agrarnego odegrały pewną rolę w pomysłach agrarystycznych rosyjskich narodników, rozwijanych w końcu XIX wieku. Narodnicy krzewili przekonanie, że rosyjskie rolnictwo kroczyć będzie odwiecznymi szlakami umacniania drobnej gospodarki chłopskiej powiązanej w prymitywne wspólnoty – obszczyzny.

Największe nasilenie rozwoju ruchów i ideologii agrarystycznych odnotowano w latach 1893–1930. Ewolucja myśli agrarystycznej w poszczególnych krajach wskazywała na jej niejednorodność, lokalną specyfikę i pewne odrębności. Na przełomie XIX i XX wieku aż do czasu wielkiego kryzysu gospodarczego agraryzm rozwijał się przede wszystkim w Niemczech, niektórych krajach środkowej i południowej Europy, niektórych krajach skandynawskich, w Stanach Zjednoczonych Ameryki i w mniejszym zakresie w Szwajcarii.

Jedynie na ziemiach Polski, Czech i Słowacji zaznaczyły się pewne podobieństwa w rozwoju agraryzmu, wynikające z charakteru uwłaszczenia chłopów. Otóż uwłaszczając chłopów nie zlikwidowano tam jednocześnie wielkich majątków ziemskich toteż stało się to zaczynem ogromnych różnic na wsi – ekonomicznych, społecznych i politycznych. Różnice te stanowiły ważne źródło rozwoju myśli agrarystycznej, ograniczone dopiero przeprowadzeniem reformy rolnej po II wojnie światowej.

Partie chłopskie, aprobujące program agraryzmu, utworzyły międzynarodowe centrum zwane „Zielona Międzynarodówka”. Stało się nim Międzynarodowe Biuro Agrarne (MBA) powstałe w 1924 roku z siedzibą w Pradze i związany z nim słowiański Związek Młodzieży Wiejskiej powołany do życia w 1924 roku. Biuro zdołało skupić dwadzieścia partii chłopskich z Europy. Polska była reprezentowana w nim przez PSL „Piast”. Jego aktywność zgasła w początkach lat trzydziestych.

Credo ideowe MBA zostało wyrażone w rezolucji podkreślającej wspólne cele wszystkich europejskich agrarystycznych partii chłopskich. Zawierała ona liczne postulaty: prywatnego, ale zdemokratyzowanego władania ziemią; uznawania rolnictwa za podstawę dobrobytu narodu i siły państwa; właściwego udziału chłopów we władzach państwowych; równego traktowania rolnictwa z przemysłem i handlem w polityce celnej, podatkowej, kredytowej, gospodarczej; wskazywała na ryzyko pracy w rolnictwie, nie występujące w innych działach

gospodarki w postaci sił żywiolowych; konieczności rozwoju oświaty i kultury na wsi oraz zabezpieczeń socjalnych dla ludności wiejskiej; pokoju wewnątrz-krajowego i międzynarodowego.

IDEE AGRARYZMU

Myśl polityczna agraryzmu wyróżnia się wśród innych nurtów myśli politycznej dążeniem do określenia trwałej piramidy wartości odzwierciedlanej przez idee agraryzmu. Według szeroko aprobowanej koncepcji Milana Hodży, ideologa agraryzmu czechosłowackiego, piramida wartości składa się z czterech poziomów. Na pierwszym jej poziomie plasuje się ziemia, człowiek, praca. Na drugim – rodzina, gmina, samorząd, na trzecim – naród – ojczyzna, państwo i wreszcie na czwartym – ludzkość. Koncepcja ta posłuży nam do uporządkowania prezentacji najważniejszych idei agraryzmu.

Ziemia, w świetle agraryzmu, jest naturalną podstawą bogactwa narodu – rolnictwa i głównym źródłem całego jego rozwoju gospodarczego. Powinna należeć do tych, którzy na niej pracują, a więc do chłopów. Agraryzm opowiada się za prywatną własnością ziemi w rolnictwie podzielonej między chłopskie gospodarstwa rodzinne. Wielkość chłopskich arealów miałyby być wypadkową ekonomicznej efektywności gospodarowania, ale przy jednoczesnym odrzuceniu z jednej strony skrajności własności wielkoobszarniczej, z drugiej zaś strony własności wspólnej ziemi. Przemysł plasowany jest tutaj na drugim miejscu w wytwórczości narodowej, przy czym agraryzm preferuje rozwój przemysłu rolno-spożywczego. W niektórych gałęziach przemysłu – ciężkim, wydobywczym, zbrojeniowym, transportowym – miałyby być zachowywana własność państwowa. Różne formy spółdzielczości (rolniczej, handlowej, wytwórczej, mieszkaniowej, finansowej etc.) miałyby wypełniać luki między rolnictwem a przemysłem jako szczególny łącznik między nimi.

Człowiek, na gruncie agraryzmu, kojarzony jest przede wszystkim z chłopem – rolnikiem, w mniejszym stopniu z działaczem ludowym. Agraryzm idealizuje cechy osobowe chłopów, przypisując im nie tylko nadzwyczajną tężyznę fizyczną lecz również nieskazitelność moralną. Tężyzna fizyczna chłopów miałyby wynikać z charakteru ich ciężkiej pracy. Nieskazitelność moralną chłopów miałyby zapewnić ich obcowanie z przyrodą nie skażoną negatywnymi skutkami cywilizacji przemysłowej, szacunek dla wartości utrwalonych w tradycji ludowej, szczególnie estyma dla moralności religijnej. Ze względu na swoje przodujące miejsce w wytwórczości narodowej i godne aprobaty cechy osobowości, chłopci stanowią swoisty, najbardziej wartościowy element składowy społeczeństwa, predestynowany do sprawowania władzy politycznej. Zadanie zapewnienia należnego chłopom współudziału w sprawowaniu władzy politycznej przypada działaczom ludowym obdarzanym przez agraryzm wieloma przymiotami, ale

głównie tzw. chłopskim rozumem. Przymiot określany jako chłopski rozum polega na wiedzy pochodzącej z osobistego poznawania natury ludzi, prawidłowości społeczeństwa i prawa przyrody, niekoniecznie więc z wykształcenia formalnego. Chłopski rozum, wyróżniający się pragmatyzmem, realizmem, umiarkowaniem, wytrwałością i konsekwencją, miałby odgrywać dużą rolę w polityce.

Praca, według agraryzmu, powinna być jedynym kryterium miejsca jednostki w społeczeństwie. Jakość wszelkiej pracy zależy od stopnia upowszechnienia oświaty. Te ogólne prawdy w agraryzmie zostały przeciwstawione kapitałowi jako źródłu utrzymania i brakowi wiedzy pochodzącej z oświaty i wykształcenia. Agraryzm pragnie nadać głębszą treść spopularyzowanemu hasłu „żywią i bronią”, określającemu funkcje chłopstwa w społeczeństwie. W hasle tym podkreśla nie tylko wytwarzanie chleba i ofiarę krwi, ale i świadomość polityczną wskazującą dla kogo, z kim, za jaką cenę i w jakim celu. Agraryzm podkreśla, że chłopci mimo pozostawania właścicielami ziemi jako środka produkcji, swoje dochody czerpią zasadniczo z własnej pracy. Przesądza to o ich wspólnocie interesów z grupami społecznymi pracowników najemnych – robotnikami i inteligencją i jednocześnie sprzeczności interesów z kapitalistami. Gdy jednak robotnikom i inteligencji ktoś inny organizuje pracę, chłopci muszą czynić to samodzielnie. Nadto rytm pracy w rolnictwie zakłócają nieoczekiwane kataklizmy żywiołowe, nie występujące w tej skali w innych działach wytwórczości. Uwarunkowania społeczne i przyrodnicze sprawiają, że chłopci wyróżniają się wielką pracowitością, obowiązkowością, oszczędnością, odwagą wobec przeciwności i wielką siłą przetrwania, nawet w najbardziej niesprzyjających warunkach.

Rodzina cieszy się w agraryzmie niezmiennie wielkim szacunkiem, mimo zmieniającego się historycznie jej znaczenia społecznego. Jako podstawowa grupa społeczna złożona z małżeństwa i jego dzieci oraz ogółu krewnych obojga małżonków, rodzina chłopska spełnia wszystkie funkcje przypisywane rodzinie, również te nie realizowane przez rodziny robotnicze i rodziny inteligenckie. Obok funkcji prokreacyjnych, socjalizacyjnych, ciągłości kulturowej i organizowania życia jej członków znanych wszystkim rodzinom, rodzina chłopska prowadzi gospodarstwo rodzinne będące podstawową jednostką organizacji rolnictwa. Agraryzm skłania się ku wzorom rodziny wielopokoleniowej, patriarchalnej za względu na dominującą pozycję ojca i męża i patrylinearnej z uwagi na dziedziczenie przez dzieci pozycji społecznej raczej po ojcu niż po matce. Oczywiście przenikanie do wsi innych wzorów rodziny kruszy agrarystyczne założenia.

Gmina pozostaje w agraryzmie podstawową jednostką samorządu terytorialnego opartego na wsi jako jednolitym homogenicznym i odrębnym kompleksie socjalnym. We frazeologii agrarystycznej szeroko opisywano wszystkie rzeczywiste i wyimaginowane przewagi życia wiejskiego nad życiem miejskim. Szczególnie silnie podkreślano wspólnotę kulturową, wyznaniową, sąsiedzka,

mimo odrzucania wspólnoty majątkowej, mieszkańców gminy wiejskiej, nie znaną w takim natężeniu gminom miejskim. Miejsce gminy wiejskiej w ogólnospołecznej strukturze władzy różni się nieco w poszczególnych krajowych odmianach agraryzmu. Różnice te pogłębiły się zwłaszcza w okresie transformacji ustrojowej w państwach postsocjalistycznych. W niektórych państwach, jak np. Polsce schyłku XX wieku, wieś zorganizowana w gminach stanowi swoiste hybrydy reliktyw feudalizmu, pozostałości realnego socjalizmu i elementów rodzącego się kapitalizmu.

Samorząd, przede wszystkim samorząd terytorialny, uznawany jest przez agraryzm za podstawę administracji państwowej, przejaw ludowładztwa, potwierdzenie demokratycznej formy państwa i źrenicę wolności obywatelskiej. Dzięki władzy samorządu terytorialnego chłop-gospodarze mogą objawiać swoją społeczną przydatność, nie tylko jako wytwórcy chleba, lecz również jako współgospodarze polityczni kraju. Agraryzm postuluje przyznawanie szerokich kompetencji władzom samorządu terytorialnego, szczególnie w zakresie oświaty, kultury i ochrony zdrowia. W kompetencjach tych upatruje szansę równoważenia pozycji władz lokalnych z pozycją władz centralnych. Żywi przy tym nierzadko złudną nadzieję, że kto sprawuje władzę w gminie, ten sprawuje władzę w państwie.

Naród należy do idei przysparzających agraryzmowi trudności. Ideologia ta deklaruje najściślejsze związki, tego co narodowe, z tym, co chłopskie. Ukazuje walny udział chłopów w walkach narodowowyzwoleńczych, ich liczebność w siłach zbrojnych w okresach pokoju służących obronie całego narodu. Podkreśla, że są oni żywicielami całego narodu. Przypomina, że naród wiąże swój byt z tym terytorium, na którym chłopci zaczynają uprawiać ziemię. Usiłując uniknąć chłopskiego partykularyzmu, poprzez integrowanie tego, co chłopskie, z tym, co narodowe, agraryzm naraża się jednak na zarzuty braku realizmu. W szczególności krytycy idei narodu w agraryzmie wyjaśniają, że istnieją sprzeczności między interesami klasy chłopskiej, a interesami innych klas społecznych, tym bardziej między chłopstwem a całym narodem.

Ojczyzna – idea posiadająca przebogata aurę emocjonalną – zajęła trwałe i ważne miejsce w myśli agraryzmu. Idea ojczyzny zaczęła się kształtować w Polsce wraz z narodzinami świadomości narodowej w epoce oświecenia. Splotła się najściślej z treścią Konstytucji 3 maja i insurekcji kościuszkowskiej, z podnoszeniem zgnębionego dotychczas chłopstwa do godności narodu. Podobnie było w innych krajach, gdzie wprowadzono formalną zasadę równości wszystkich obywateli wobec prawa: chłopci mogli odtąd przekraczać bariery poniżającej ich przynależności do stanu trzeciego, cieszyć się godnością przynależności do narodu we wspólnej ojczyźnie. W agraryzmie ogólne pojęcie ojczyzny, w sensie utożsamiania się z całością kultury kraju, w którym człowiek się urodził, zostało wzbogacone o treści kojarzone z rodziną, rodem i spadkiem ojcowiskim w formie własności ziemi – ojcowizny.

Państwo na gruncie myśli agraryzmu rysuje się jako struktura władzy umiarkowanej, unikającej skrajności dyktatury i anarchii. Najszerzą aprobataę zyskuje tutaj państwo demokratyczne zatroskane o integrowanie demokracji politycznej z demokracją gospodarczą, a obu z demokracją społeczną. Agraryzm przyjmuje założenia liberalnego modelu państwa z jego zasadami trójpodziału władzy, niezawisłości sądownictwa i suwerenności ludu. Zauważa, że demokracja polityczna ulega ograniczeniu, gdy powstają zbyt duże nierówności ekonomiczne, zaś demokracja społeczna doznaje uszczerbku, gdy brak demokracji politycznej i demokracji gospodarczej. Przyjmując hasło Rousseau „trzeba, aby każdy miał dość i aby nikt nie miał za dużo”, opowiada się za zmniejszaniem różnic majątkowych, ale nie za całkowitym ich zlikwidowaniem. Agraryzm opowiada się przeto za interwencjonizmem państwowym w gospodarce, korygującym spontaniczność mechanizmów rynkowych w trosce o rozwój rolnictwa. Nie traci w nim aktualności określenie „państwo ludowe” (w Polsce – „Polska Ludowa”), ponieważ wskazuje, że o losach państwa powinien decydować lud – chłopci, robotnicy, inteligencja pracująca.

Zmiany społeczne, zgodnie z agraryzmem, miałyby przebiegać po „trzeciej drodze”, usytuowanej pomiędzy drogami socjalizmu a kapitalizmu, komunizmu a liberalizmu. Jest to droga reform a nie rewolucji, ewolucyjna a nie gwałtownych przyspieszeń, kontrolowana przez państwo a nie oddana w pacht spontanicznych procesów rynku politycznego i ekonomicznego. Trzecia droga, mająca doprowadzić do celów zawartych w agraryzmie, uwzględnia zarówno odgórne, jak i oddolne środki oddziaływania politycznego. Środki odgórne polegałyby na wygranu wyborów parlamentarnych, uzyskaniu większości w parlamencie i samodzielnym utworzeniu chłopskiego rządu. Doświadczenia historyczne wykazały jednak, że środki odgórne były z reguły dla partii chłopskich nierealne, nawet wówczas gdy chłopci stanowili zdecydowaną większość narodu. Partie chłopskie przeto zmuszone były poprzestawać na tworzeniu koalicyjnych gabinetów rządowych. Środki oddolne natomiast, bardziej realne dla partii chłopskich, przejawiają się w uzyskiwaniu przez chłopów wpływu na kierowanie nawą państwową poprzez zdobycie władzy samorządowej.

AGRARYZM AMERYKAŃSKI

Ostatnie ćwierćwiecze wieku XIX przyniosło w Stanach Zjednoczonych Ameryki przeobrażenia gospodarcze godzące w interesy drobnych farmerów. Wiązały się one z postępującą koncentracją kapitału, zarówno w przemyśle, jak i rolnictwie. Koncentracja kapitału w rolnictwie prowadziła do powstawania wielkich farm, z którymi nie były w stanie konkurować na wolnym rynku drobne farmy. Nie znajdując oparcia w polityce rządowej, drobni farmerzy zagrożeni zupełną ruiną, ukształtowali ruch polityczny zmierzający do obrony ich interesów.

Idee agraryzmu amerykańskiego ukształtowały się w ramach ruchu o nazwie Przymierze Farmerskie (Farmer Alliance) powstałego w latach osiemdziesiątych XIX wieku w Teksasie. Przymierze Farmerskie uformowali farmerzy należący do Greenback Party, zwani greenbackerami i członkowie organizacji Grange National, tzw. grangerzy. Ruch ten, nazwany ruralizmem (*ruralism*), opierający się na lokalnych związkach samopomocowo-kształceniowych, poszerzył zasięg swoich wpływów na niektóre inne rolnicze stany kraju. Występując w interesie drobnych farmerów, wyrażał swoje aspiracje do udziału w życiu politycznym kraju. Przyczynił się do pogłębienia świadomości politycznej drobnych farmerów i podniesienia ich poziomu kulturalnego.

Wkrótce jednak ruralizm został wchłonięty przez szerszy ruch populistyczny, w którym coraz bardziej zacierala się jego agrarystyczna tożsamość. Na arenie politycznej ruch populistyczny był reprezentowany przez Partię Populistyczną, włączoną następnie do Partii Demokratycznej. Ruralizm nie osiągnął wprawdzie poziomu rozwiniętej ideologii politycznej, tym bardziej poziomu doktryny politycznej, jednakże zdołał zaznaczyć odrębność interesów drobnych farmerów amerykańskich. Rozbudzając zainteresowania sprawami amerykańskiego rolnictwa, przyczynił się do rozwoju problematyki badawczej zwanej socjologią wsi.

AGRARYZM NIEMIECKI

Pierwszym krajem, w którym pojawił się ruch agrarystyczny, były Niemcy, tam zaczęła się kształtować współczesna ideologia agraryzmu, tam też wprowadzono po raz pierwszy tę nazwę na oznaczenie ruchu i ideologii.

Niemiecki ruch polityczno-gospodarczo-społeczny, zwany ruchem agrarystycznym, był ruchem wielkich właścicieli ziemskich. Rozwijał się od lat siedemdziesiątych XIX wieku z powodu gwałtownego spadku cen na płody niemieckiego rolnictwa, spowodowanego napływem do Europy znacznie tańszych płodów rolnictwa amerykańskiego, szczególnie zboża. Postulował, aby państwo niemieckie zmonopolizowało handel zbożem poprzez, m. in. wprowadzenie wysokich, antyimportowych cen ochronnych na zboże i inne płody rolne. Ruch ten również zmierzał do obrony interesów rolnictwa w jego relacjach z innymi gałęziami gospodarki niemieckiej przemysłem i handlem ulegającym monopolizacji. Zadanie realizacji obu tych agrarystycznych celów podjął powołany w 1893 roku Związek Rolników (*Bund der Landwirte*).

Doradcą Związku i głównym, pierwszym ideologiem agraryzmu niemieckiego był Gustaw Ruhland (1860–1914), autor programowej pracy *Wprowadzenie do studium polityki agrarnej* (1894).

Zasługa wprowadzenia nazwy niemieckiej *Agrarismus* w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia przypadła Albertowi Eberhardowi von Schäffle

(1831–1903), znanemu ekonomście, prawnikowi i socjologowi. Początkowa fascynacja agraryzmem pod koniec jego życia przerodziła się w głęboki wobec niego sceptycyzm wyrażony w pracy *Ryzyko agraryzmu dla Niemiec* (1901).

Od początków XX wieku znaczenie agraryzmu w Niemczech ulegało osłabieniu, w przeciwieństwie do niektórych innych krajów europejskich.

AGRARYZM CZECHOSŁOWACKI

Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej w czeskim ruchu chłopskim pojawiły się elementy doktryny agraryzmu osnute wokół idei miłości do ziemi (*laska k pudje*). Uległy one wzmocnieniu po utworzeniu w 1918 roku Czechosłowacji – państwa federacyjnego złożonego z Czech i Słowacji. Gdy Czechy były już wówczas dość rozwiniętym krajem przemysłowo-rolniczym, w którym przemysł stwarzał chłonny rynek dla rolnictwa, Słowacja była jeszcze zapóźnionym w rozwoju krajem rolniczym, zdominowanym przez latyfundia magnackie. Ideologia agraryzmu stanowiła trzon programu powstałej w 1899 roku Czeskiej Partii Agrarnej, przekształconej w 1905 roku w Czeską Partię Agrarną i posiadające dużą siłę polityczną po 1922 roku Republikańskie Stronnictwo Rolnego i Małorolnego Ludu.

Milan Hodža (1878–1944), polityk czechosłowacki, premier, współorganizator Zielonej Międzynarodówki, był głównym ideologiem agraryzmu czechosłowackiego. Za podstawę swej ideologii przyjął założenie, że warstwa chłopska, zespolona więzami solidarności, pozostaje największą i przodującą siłą w życiu społecznym i politycznym. Postulował przeobrażenia ustrojowe uzgodnione z interesami chłopów czechosłowackich polegające na demokratyzacji kapitalizmu. W sferze stosunków politycznych demokratyzacja kapitalizmu miałyby polegać na stosowaniu zasad liberalizmu parlamentarnego. W sferze ekonomicznej demokratyzacja kapitalizmu miałyby się przejawiać w zrealizowaniu reformy rolnej, upowszechniającej drobną własność, koegzystującą z instytucjami spółdzielczymi. Wreszcie w sferze społecznej demokratyzacja kapitalizmu miałyby dopuszczać w szerokim zakresie interwencjonizm państwowy zabezpieczający potrzeby socjalne. Hodža wierzył w ową misję dziejową chłopów jednocześnie właścicieli i wytwórców, usytuowanych w centrum struktury społeczeństwa i z tej racji zdolnych do realizacji umiarkowanego programu agraryzmu, odrzucającego skrajności, zarówno kapitalizmu, jak i socjalizmu. Swoją wiarę rozciągał na wszystkie państwa słowiańskie Europy Środkowej, które po przyjęciu jego koncepcji demokracji agrarnej miałyby stać się potęgą przemysłową, zdolną do przeciwstawienia się odwiecznemu parciu Niemiec na Wschód.

Trzeba przyznać, że idee agraryzmu odegrały dużą rolę w rozwoju gospodarczym Czechosłowacji, okrzepnięciu młodego państwa, odrodzeniu narodowym

Czechów i Słowaków. Przenikając do niektórych innych krajów słowiańskich, nabierały tam lokalnego zabarwienia, przede wszystkim wykazując się większym radykalizmem niż agraryzm czechosłowacki. Wynikało to ze zróżnicowania poziomu rozwoju gospodarczego tych państw; Czechy były wśród nich najwyżej rozwinięte gospodarczo.

AGRARYZM BULGARSKI

W porównaniu z Czechosłowacją, Bułgaria znajdowała się w zupełnie odmiennej sytuacji politycznej i gospodarczej. Przez ponad pięć wieków pozostawała w niewoli tureckiej, toteż ruchy społeczne splotały się tam z ruchami niepodległościowymi, brutalnie i krwawo tłumionymi. Po odzyskaniu niepodległości był to kraj typowo rolniczy, w którym około 90% ogółu ludności stanowiło chłopstwo.

Bułgarski Ludowy Związek Chłopski pod przywództwem Aleksandra Stambolijskiego (1879–1923) przyjął założenia agraryzmu radykalnego. Jego radykalizm przejawiał się w postulowaniu przejęcia przewodnictwa politycznego w państwie przez chłopów – demokracji chłopskiej. Radykalizm ustroju rolnego miał polegać na rodzinnych gospodarstwach chłopskich wykluczających jakiegokolwiek relikty feudalizmu i kapitalizmu, w szczególności najem siły roboczej. Cała gospodarka miała być podporządkowana celom rolnictwa.

Agraryści bułgarscy zdołali przejąć ster władzy państwowej, ale jednopartyjne trzyletnie rządy pod przywództwem Stambolijskiego zakończyły się zamachem stanu i zamordowaniem przywódcy.

AGRARYZM POLSKI

Początki agraryzmu polskiego kojarzone są z publicystyką czasopisma „Zaranie”, wyrażającego idee ruchu zaraniarskiego w latach 1907–1914 w Królestwie Polskim. Po rozbiciu ruchu przez władze carskie, idee te zostały przejęte przez ruchy młodzieży wiejskiej i stronnictwa chłopskie.

Agraryzm polski nabrał cech dojrzewającej ideologii w ruchach młodzieży wiejskiej początków dwudziestolecia międzywojennego: Centralnym Związku Młodzieży Wiejskiej, Małopolskim Związku Młodzieży, Polskiej Akademickiej Młodzieży Ludowej. Przejęły one założenia ideowe deklaracji Słowiańskiego Związku Młodzieży Wiejskiej uchwalonej na jego I Kongresie odbytym w jugosłowiańskiej Lublanie w 1924 roku. Oto te założenia: „Praca człowieka na roli jest najważniejszą częścią działalności ogólnoludzkiej. Rolnik przez wszystkie swe wytwory jest dodatnim czynnikiem w społeczeństwie. Ziemia z człowiekiem pracującym na niej jest najpewniejszą gwarancją narodu i państwa. Jednym

z głównych dążeń agraryzmu jest władanie ziemią przez tych, którzy na niej pracują. Podstawą agraryzmu jest pokój, gdyż tylko w pokoju rolnik może pełnić swe posłannictwo dla dobra ludzkości”.

Następnie idee agraryzmu przeniknęły do utworzonego w 1926 roku Stronnictwa Chłopskiego, w 1931 roku włączonego do Stronnictwa Ludowego. Jan Dąbski (1880–1931), chemik, założyciel i prezes Stronnictwa, wybitny działacz i polityk ruchu ludowego, wyłożył swój pogląd na agraryzm polski w programowej broszurze „Ideologia chłopska” (1929). W warstwie krytycznej programu potępił rolę historyczną szlachty, kleru i reliktyw szlacheckiego w odrodzonej Polsce. Domagał się eliminacji „ostatniej formy niewolnictwa”, za jaką uważał pracę najemną w rolnictwie. W warstwie natomiast konstruktywnej swego programu postulował nadanie chłopom własności ziemi, nie tylko jako aktu sprawiedliwości dziejowej, lecz również potwierdzenia ich związków z rolnictwem. Był przekonany, że „praca na swoim” pobudza zapał do pracy, uczuciowo zespała chłopą z ziemią, która jest dla niego „warsztatem pracy i przedmiotem miłości”. Z racji dużej liczebności chłopów polskich, uzasadniał ich prymat w życiu narodowym i państwowym ich szczególną rolą społeczną jako żywicieli i obrońców. Pragnął podporządkowania polityki gospodarczej potrzebom rolnictwa uznawanego za najważniejszą gałąź wytwórczości. Skłaniał się do organizacji życia politycznego na zasadach samorządowych i demokratyczno-parlamentarnych. Marzył o międzynarodowej solidarności chłopów, a nawet utworzeniu pod ich przewodnictwem Stanów Zjednoczonych Europy.

Dalszy rozwój agraryzmu polskiego w latach trzydziestych postępował dzięki aktywności Związku Młodzieży Wiejskiej Rzeczypospolitej Polskiej „Wici”. W porównaniu z agraryzmem Dąbskiego, agraryzm wiciowy, zachowując krytykę reliktyw feudalizmu w rolnictwie, wzmocnił znacznie swoje ostrze antykapitalistyczne, zaś ideę kultu ziemi zastępował ideą solidaryzmu chłopskiego. Agraryzm wiciowy ulegał wpływom agraryzmu czechosłowackiego, ale dominowały w nim oryginalne treści polskie. Do najwybitniejszych przedstawicieli agraryzmu wiciowego zaliczani są Józef Niećko (1891–1953) i Ignacy Solarz (1891–1940).

Głównym jednak ideologiem agraryzmu wiciowego stał się Stanisław Miłkowski (1905–1945), ekonomista, działacz ruchu ludowego, autor m. in., prac *Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego* (1934) i *Walka o nową Polskę* (1936). Jego koncepcje zostały przyjęte w 1935 roku jako program Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici”. Agraryści wiciowi rozwijali ideę naturalnego związku chłopą z ziemią, warunkującego efektywność gospodarczą rolnictwa i rozwój unikalnych wartości kultury ludowej. Obok własności prywatnej chłopskiej ziemi dopuszczali istnienie własności samorządowej, spółdzielczej i państwowej koordynowanych za pomocą planowania gospodarczego. Dostrzegali potrzebę sojuszu chłopów z klasą robotniczą w trudnej walce świata pracy z kapitalistami. Jednocześnie w swym sprzeciwie wobec kapitalizmu

wykazywali pewną niekonsekwencję, ponieważ dopuszczali najem siły roboczej w gospodarstwach chłopskich. Koncepcje agrarystów wiciowych wpłynęły w znacznym stopniu na treść programu Stronnictwa Ludowego, przyjętego w 1935 roku, następnie na ideologię Stronnictwa Ludowego – Roch z okresu drugiej wojny światowej i Polskiego Stronnictwa Ludowego w latach 1945–1947.

Do bezpodstawnie pomijanych ideologów agraryzmu należy Jerzy Kuncewicz (1893–1984), myśliciel, działacz ludowy, mąż wybitnej pisarki Marii Kuncewiczowej. Wśród interesujących dzieł tego ludowca wiele dotyczy agraryzmu, zwłaszcza *Przebudowa. Rzecz o życiu i ustroju Polski* (1930) i *Na nowych drogach. Próba programu z uwzględnieniem konieczności przebudowy życia gospodarczo-społecznego i państwowego* (1934). Jego pisarstwo polityczne wyróżnia się rozmachem, nie znanym innym ideologom agraryzmu. Gruntowną przebudowę ustroju rolnego przyjmował za najistotniejszy element przebudowy całej państwowości polskiej, a to z kolei łączył z nadzieją zbudowania „republiki globu”. Wiodły Kuncewicza „wiejskie ścieżyny na światowe drogi”, aby w ten sposób zrealizować program bliskiego mu Stronnictwa Ludowego. Konstruując nadzwyczaj koherentną doktrynę agraryzmu, ukazywał ją na szerokim tle porównawczym wszystkich głównych doktryn politycznych czasów mu współczesnych, w szczególności liberalizmu, marksizmu i faszysmu. Agrarystyczne poglądy Kuncewicza należą do najlepszych pod każdym względem wyrazów ideologii polskiego agraryzmu dwudziestolecia międzywojennego.

Idee agrarystyczne krzewił też miesięcznik „Wieś i Państwo”, redagowany we Lwowie (1938–1939), a następnie w Krakowie (1946–1947) przez Franciszka Bujaka (1875–1953), profesora, historyka gospodarczego, Stefana Ingłota (1902–1994), profesora historii i działacza ludowego, Wincentego Stysia (1903–1960) ekonomistę. Na poglądy agrarystów oddziaływały prace Władysława Grabskiego (1874–1938), historyka, ekonomisty i polityka wsławionego udaną reformą walutową, szczególnie jego monografia „Wieś i folwark” (1930), zaliczana do problematyki socjologii wsi. Do tej też profesorskiej grupy agrarystów polskich należałoby zaliczyć Józefa Chałasińskiego (1904–1979), autora czterotomowego dzieła *Młode pokolenie chłopów* (1938).

Agraryzm w unowocześnionej postaci, zwany niekiedy neoagraryzmem, odrodził się po 1989 roku w programach niektórych stronnictw i partii chłopskich, szczególnie jednak w programie Polskiego Stronnictwa Ludowego.

OCENY AGRARYZMU

Agraryzm pozostaje, jak dotychczas, jedyną względnie rozwiniętą ideologią chłopów. Najbardziej oryginalne jej idee dotyczą ziemi jako głównego miejsca pracy, rolnictwa jako najważniejszego działu wytwórczości i chłopstwa jako przodującego producenta, pretendującego do pozycji lidera politycznego i spr-

wującego rolę obrońcy bytu narodowego. Jakkolwiek agraryzm odcina się od skrajnego liberalizmu i skrajnego komunizmu, po dokonaniu odpowiednich korekt, w gruncie rzeczy aprobuje niektóre ich idee. Z liberalizmu przejął ideę prymatu własności prywatnej, indywidualizmu, wolności, demokracji, oczywiście w odniesieniu do ziemi, rolnictwa i chłopstwa. Socjalistyczny natomiast niewątpliwie rodowód posiadają agrarystyczne idee interwencjonizmu państwowego, planowania gospodarczego i sprawiedliwości społecznej. Agrarystyczne pojmowanie wspomnianych idei socjalistycznych bliższe jest jednak ich socjaldemokratycznym nurtom niż nurtom socjalizmu traktowanego jako pierwsza faza rozwoju społecznego w kierunku komunizmu.

Interesująca jest ewolucja agraryzmu w zakresie jego stosunku do katolickiej nauki społecznej. Początkowa niechęć agrarystów do kleru i rezerwa wobec katolickiej nauki społecznej w najnowszych, zwłaszcza polskich mutacjach agraryzmu, przeradza się w poszukiwanie wspólnych treści doktrynalnych. Szczególnie bliskie jest ideologom agraryzmu polskiego nauczanie społeczne papieża Jana Pawła II. Za wspólne dla katolickiej nauki społecznej i agraryzmu uznają oni podkreślenie podmiotowości pracy, godności pracy na roli, pierwszeństwa pracy przed kapitałem, niehumanitarnych treści zarówno klasycznego kapitalizmu, jak i realnego socjalizmu. Wskazują na szkodliwość moralną dopuszczalności rynkowej wymiany niektórych towarów, jak zwłaszcza narkotyki i pornografia. Wyjaśniają, że niektóre dobra zbiorowe, jak szczególnie środowisko naturalne i środowisko społeczne, w żaden sposób nie poddają się ocenie rynkowej. Dla obu tych ideologii – agraryzmu i katolickiej nauki społecznej bliskie są cele ekologizmu i filozofii życia.

Wydaje się, że obecność i rozwój agraryzmu wśród współczesnych ideologii politycznych staje się koniecznością dla niektórych państw, zmuszonych do szybkich i głębokich przeobrażeń w rolnictwie.

WYBRANA LITERATURA

- Bell J. D., *Peasants in Power*, Princeton 1977.
Black C. E., *The Transformation of Russian Society*, Cambridge 1967.
Borkowski J., *Wizje społeczne i zmagania Wiciarzy*, Warszawa 1966.
Czepulis R., *Myśl społeczna twórców Towarzystwa Rolniczego (1842-1861)*, Wrocław 1964.
Dąbski J., *Ideologia chłopska*, Warszawa 1929.
Hemmerling Z., *Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji 1893-1930*, Warszawa 1987.
Historia gospodarcza Czechosłowacji XX wieku, pod red. V. Pruchy, Warszawa 1979.
Ignar S., *Agraryzm. Społeczno-gospodarczy program wiejskiej burżuazji*, Warszawa 1956.
Inglot S. (red.), *Historia chłopów polskich*, t. 1-3, Warszawa 1970-1980.
Jachymek J., *Neoagraryzm i trzecia droga*, Lublin 1993.
Kochanowicz J., *Spór o teorię gospodarki rolnej*, Warszawa 1992.
Kołodziejczyk A., *Myśl polityczna Macieja Rataja*, Warszawa 1990.
Kunczewicz J., *Przebudowa. Rzecz o życiu i ustroju Polski*, Lublin 1990.

- Landsberger H. A., *Rural Protest, Peasant Movements and Social Change*, New York 1974.
- Łuczak A., *Spoleczeństwo i państwo w myśli politycznej ruchu ludowego II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1981.
- Miłkowski S., *Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego*, Kraków 1934.
- Miłkowski S., *Program Polski Ludowej*, Londyn 1941.
- Parson S., *The Populist Context: Rural Versus Urban Power on a Great Plains Frontier*, Westport 1973.
- Perrie M., *The Agrarian Policy of the Russian Socialist – Revolutionary Party*, Cambridge 1976.
- Piątkowski W., *Myśl agrarystyczna Stanisława Miłkowskiego*, Warszawa 1983.
- Piątkowski W., *Wokół idei agraryzmu*, Warszawa 1993.
- Purc J., *Liberalowie i kwestia agrarna w rosyjskiej dumie państwowej*, Rzeszów 1986.
- Radkey O. H., *The Agrarian Foes of Bolshevism*, New York 1958.
- Rural Protest, Peasant Movements and Social Change*, ed. H. A. Landesberger, New York 1974.
- Simmons E. J. (ed.), *Continuity and Change in Russian and Soviet Thought*, New York 1955.
- Śliwa M. (red.), *Z perspektywy osiemdziesięciu lat*, Kraków 1988.
- Świętochowski A., *Historia chłopów polskich w zarysie*, t. 1–2, Lwów 1925–1928.
- Wasilewski T., *Historia Bułgarii*, Ossolineum 1988.
- Włodyka T., *Trzecia droga w myśli II Rzeczypospolitej*, Kraków 1994.
- Zaleski A., *Agraryzm. Próba izolacji i syntezy ludowej myśli politycznej*, Warszawa 1937.
- Ziemiński J., *Koncepcje społeczno-ekonomiczne polskich agrarystów* (praca nie publikowana; w zbiorach Biblioteki UMCS).
- Żurawicki S., *Myśl ekonomiczno-polityczna w Polsce okresu międzywojennego*, Warszawa 1970.